

УДК [342.7] (477)

Мартинюк Олексій Володимирович –

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри економічних і гуманітарних дисциплін

Вінницького фінансово-економічного університету

Спадкування за законом в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)

У статті аналізується інститут спадкування за законом в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.) у контексті еволюції цивільно-правового становища української жінки. Акцентовується увага на джерелах права даного періоду, суспільному стані спадкодавців і спадкоємців, на особливих правових інститутах та юридичних конструкціях українського звичаєвого спадкового права.

Ключові слова: жінка, спадкування за законом, цивільно-правове становище жінки, Литовський Статут, Литовсько-Руська держава, Річ Посполита.

В статье анализируется институт наследования по закону в Украине (вторая половина XIV – первая половина XVII вв.) в контексте эволюции гражданско-правового положения украинской женщины. Акцентируется внимание на источниках права данного периода, общественном положении наследодателей и наследников, на особенных правовых институтах и юридических конструкциях украинского обычного наследственного права.

Ключевые слова: женщина, наследование по закону, гражданско-правовое положение женщины, Литовский Статут, Литовско-Русское государство, Речь Посполитая.

The article analyzes the institution of inheritance by law in Ukraine (the second half of the fourteenth - the first half of the seventeenth century) in the context of the evolution of civil-legal status of Ukrainian women. Attention is focused on the sources of law of the given period, social status of the testators and heirs, in special legal institutions and legal structures of Ukrainian customary inheritance law.

Key words: woman, inheritance by law, civil and legal status of women, Lithuanian Statutes, Lithuanian-Ruthenian state, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Постановка проблеми. Трансформація національної правової системи, що була розпочата понад два десятиліття тому, продовжується і нині. Демократичні перетворення в сучасній Україні передбачають реалізацію принципів гендерної рівності. Україна проводить державну політику, спрямовану на усунення причин нерівноправності статі, сприяє формуванню нових гендерних стандартів масової правосвідомості. У цьому зв'язку актуальним уявляється звернення до історико-правової спадщини українського народу, так як дозволяє виявити місце правової культури у структурі не лише української, а й європейської культури. Особливе місце жінки у системі суспільних відносин дозволяє збагатити вітчизняну й європейську правову традицію демократичними і гуманістичними надбаннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історико-правовій науці окремі аспекти розвитку спадкових прав жінки в Україні у зазначену добу висвітлювали такі вчені, як С. Бершадський, О. Івановська, О. Левицький, Н. Мірза-Авакянц, Ф. Леонтович, О. Кривоший, П. Музиченко, О. Нелін, Н. Старченко, О. Лабур, І. Шахрайчук, О. Шевченко та інші.

Невирішені раніше проблеми. У сучасній історико-правовій науці питання інституту спадщини у контексті процесу еволюції цивільно-правового становища жінки в Україні протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. досліджено недостатньо. На наш погляд, при аналізі даної проблеми необхідно звернути увагу на джерела права даного періоду, суспільний стан спадкодавців і спадкоємців, на особливих правових інститутах та

юридичні конструкції українського звичаєвого спадкового права.

Метою даної статті є визначення обсягу спадкових прав української жінки (спадкування за законом) протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Інститут спадкового права є одним з найдавніших інститутів права в Україні. Його норми дають змогу прослідкувати розвиток цивільно-правового становища української жінки.

Основними джерелами спадкового права в Україні у другій половині XIV – першій половині XVII ст. були правовий звичай, статутні земські грамоти (обласні привілеї), три редакції Литовського Статуту [1]. Правовий звичай, як основне джерело права панував до кодифікації права 1529 р. Так, протягом XV – на початку XVI ст. переважна більшість цивільно-правових справ в адміністративно-судових установах усіх видів і рівнів продовжувала розглядатися за нормами звичаєвого права [2, с.113].

Протягом другої половини XV – XVI ст. відбуваються зміни у суспільних відносинах, починаються ґрунтовні процеси систематизації законодавства. Кодифікація мала за мету замінити принцип «старовини» принципом законодавчої творчості. Проте в усіх трьох редакціях Литовського Статуту допускалося застосування і звичаєвого права, коли якісь відносини не були врегульовані нормами закону [3, с. 26].

Литовський Статут розширив права спадкування, закріплені у Руській Правді. Так, успадковувати майно можна було за заповітом, за законом, а також на основі звичаю.

Однією із форм спадкування згідно норм Литовського Статуту було спадкування за законом. Закон закріплював загальне положення, згідно з яким діти ставали спадкоємцями майна своїх батьків: «Тежъ уставуемъ ижъ по смерти отцовъ и матокъ дети ихъ сынове и дочки отъ отъчизны и материзны не мають быти отъдалены але они сами и ихъ щадки властные кровные и близкие правомъ приржонымъ и слушне набытымъ звычайемъ стародавнымъ, и тежъ статутомъ первымъ и теперешнимъ, мають посегнути и одержати и тые добра на пожитокъ свой оборочати вечными часы» (III, III, 17) (*Примітка.* Перша цифра –

номер статуту, друга – номер розділу, третя – номер артикулу).

За твердженням О. І. Неліна, зберігалася чисельна черга спадкоємців. Литовський Статут визнавав спадкоємцями за законом дітей, братів, сестер, батьків та інших родичів [4, с. 50]. Якщо, наприклад, усі брати померли і не залишили по собі спадкоємців, то все майно переходило до їхніх сестер та їх нащадків (III, III, 17). З цього приводу С. Бершадський зазначав, що «если въ той или другой линии наиболее близкими къ наследодателямъ окажутся женщины, то оне устраняють отъ наследования более далекихъ по родству мужчинъ» [5, с. 35]. Зауважимо, що вищезгадані правові норми застосовувалися ще у достатутний період. Як зазначав Ф. Леонтович, у 1490 р. після смерті князя Івана Семеновича Кобринського всі права на маєтності перейшли спочатку до вдови померлого князя, а згодом до його доньки [6, с. 154-155].

Згідно норм Статуту, в деяких випадках спадкоємці за законом усувалися від спадщини. Так, дівчина, що одружилася без згоди батьків або опікунів могла бути усунута від спадщини: «Где бы которая девка без воли отцовское и материнное шла за мужъ, таковая отпадаетъ отъ посагу и отъ имения отчизного и материстого такъ же и спадковъ. А естли бы одна у отца была, тогда отчизна и материзна на близкихъ спадываетъ мимо такую девку самую и тежъ мимо детей потомковъ ее...» (III, V, 8, 9). Також позбавлялися спадкових прав незаконнонароджені діти, діти державних злочинців, а також вдова шляхтянка, що без згоди родичів взяла шлюб із простолюдином та деякі інші особи (III, V, 12).

У арт. 7 розділу VIII «О тестаментяхъ» Статуту у редакціях 1566 і 1588 рр. міститься перелік причин, через які спадкодавець міг усунути від спадщини виключно своїх дітей – синів і дочок. До таких причин законодавець відносив насильство сина або доньки над батьками; нанесення значної кривди батькам («коли бы сынъ або девъка значную кривду родичомъ чинили»); безпідставне обвинувачення батька або матері у скоєнні тяжких кримінальних злочинів; відмову взяти на поруки батьків, якщо ті перебувають у в'язниці; відмову від догляду старих та збожеволілих батьків; відмову викупити батьків із неволі

(полону). Спадщини також могла позбутися дівчина, яка до двадцяти п'яти років не взяла шлюб та вела вільний спосіб життя. Зазначимо, що у третій редакції Статуту остання причина для позбавлення спадщини дещо трансформувалася: «если бы девка нестатечне чыстость свою на вшетеченьство оборочаючи мешкала», тобто не існувало вікового обмеження. Сповідання єретичного релігійного вчення і небажання повернутися до християнства за Статутом у редакції 1566 р. була також достатньою причиною для позбавлення спадкових прав, так як у досліджуваний період історії будь-яка нехристиянська релігія вважалася ересю. Але це правило не увійшло до наступної редакції Литовського Статуту.

Законодавчі акти Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої розрізняли успадкування батьківського та материнського майна.

Литовський Статут закріпив за дівчиною величину спадку після батька у розмірі четвертої частини всього його майна. Ця частина ділилася пропорційно до числа дочок у родині (III, III, 17). Так, Сурілов О. В. зазначав, що «...в тех случаях, когда у отца было много сыновей и одна дочь, ее положение оказывалось выгодным...» [7, с. 20]. Решта маєтностей успадковувалася синами: «...спадки отъизные именей лежачихъ скарбовъ и маєтности рухомое толко на сыновъ и на близьскихъ по мечу приходити будутъ» (III, V, 14). Зазначимо, що такий порядок спадкування, у першу чергу, був обумовлений відбудованням обов'язкової військової служби. Дівчина або жінка не могла відбувати військову службу, а чоловік міг бути звільнений від неї лише у випадку захворювання. Як зазначала Н. Мірза-Авакянц, «...обмеження жінки у праві спадщини пояснюється не протivoжіноцькими настроями громадянства, а за ним і закону, а лише потребами політичного устрою Литви» [8, с. 12]. У тогочасному праві існував «принцип прив'язання обов'язків до землі, а не до особи», – зауважував І. Новицький [9, с. 53]. Варто відзначити той факт, що за відсутності синів найближчими спадкоємцями батьківського майна виступали саме дочки: «...же бы оные братья померли вси, а ...потомъства по нихъ не zostало, а хотяжь бы и было, а потомъ се звело,

тогда она вся отъизная, и всякимъ обычаемъ набытые именья, за се на сестры и на ихъ помоства спадывають...» (III, III, 17).

За твердженням Н. П. Старченко, через те, що передача дівчині її частини спадку – «виправи» – пов'язувалася переважно не з досягненням нею повноліття (*п'ятнадцяти років згідно першої та другої редакції Статуту, тринадцяти – згідно третьої* – курсив наш. – О.М.), а з моментом одруження, то спадкова частина ототожнювалася з посагом. Тобто посаг був одночасно інститутом як спадкового, так і сімейного права. Розмір посагу відповідно до правових приписів визначався батьком [10, с. 8].

З цього приводу у Статуті містяться певні вказівки. Якщо після смерті батька у родині залишалися неодружені доньки, виділити їм посаг з майна батька повинні були сини або опікуни: «...тым сестрамъ своимъ выправу ровную всимъ маєть дати, иле ихъ будетъ...». Якщо ж за певних обставин брати або опікуни втрачали «виправу», що належала донькам померлого, вони компенсували втрату з власного майна: «...где бы рать именья отъизные стратилъ предъ ся четвертая ихъ часть сестрамъ належачая маєть приходити и вольно имъ будетъ у деръжачого своихъ частей доходити» (III, V, 3).

Ми підтримуємо твердження Н. Мірзи-Авакянц [8, с. 12] та Н. П. Старченко [10, с. 8-9], які зазначають, що у Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій величина спадкової частки доньок з батьківського майна не завжди становила четверту частину. Вона не могла бути меншою, але досить часто була й більшою. Так, наприклад, у 1564 р. волинський шляхтич Петро Кірдей-Мильський всупереч нормам Литовського Статуту передав своїй доньці у власність родовий маєток і зобов'язався його формально відчужити («...того именья з сынами своими...выречи») на користь доньки та зятя [11, с. 73-76].

Досліджуючи актові джерела, Н. П. Старченко стверджує, що часто величина посагу коригувалася з четвертою частиною отчини досить умовно. Часту невідповідність усталеної величини «виправи» реально виданому посагу засвідчують традиційні акти відречення від подальших претензій до отчини молодого подружжя у момент отримання посагу. З боку

батьків вимога відречення була застережним заходом, який убезпечував родину від перерозподілу отчини між дітьми після смерті батька. Дослідниця зазначає, що для батька правові приписи щодо фіксації розміру спадку дочок носили рекомендаційний характер. Вони актуалізувалися лише під час поділу спадку по батькові між самими дітьми – особливо конфліктного, коли додаткових батькових розпоряджень не було. Закон не передбачав успадкування дівчиною нерухомості за наявності у родині синів, за винятком тих випадків, коли сума виправи з певних причин не могла бути виплачена дівчині на момент заміжжя (переважно внаслідок відсутності готівки) і до часу виплати змінювалося нерухомістю. Повсякденні практики, однак, фіксують записи батьками у спадок дівчатам нерухомості за наявності синів, що, правда – вони вкрай нечасті. Право гарантувало збереження за дівчиною вартості її спадкової частини і на випадок відчуження братами отчини: продаж братами маєтків, з яких сестрам не була виплачена «виправа» (посаг) передбачав перенесення відповідальності за його виплату на нового власника. На практиці цього правила дотримувалися, бо майнові оборудки братів з нерухомістю супроводжувалися формальною згодою сестер на їх проведення [10, с. 8-9].

«Материзна», тобто спадок дітей після смерті матері, складалася з об'єктів як рухомого, так і нерухомого майна. До рухомого майна Статут відносить «гроши готовые, золото, серебро, перья, камень дорожное, шаты и уборы всякие, цынъ, медь, кони, возы, кобырцы, опоны и иные всякие статки и спраты домовые, такъ же и внесенье матчино», до нерухомого – маєтки, успадковані нею, у свою чергу, від її батьків (III, V, 14). «Материзна» – це особливий правовий інститут, притаманний українському звичаєвому праву і становив частину посагу дівчини.

Згідно норм спадкового права, «материзна» мала бути поділена порівну між усіма дітьми незалежно від статі. Це ж стосувалося і «віна» (або ж «внесення») матері, яке могло входити до складу материзни і щодо якого дотримувався принцип рівного розподілу між дітьми за умови відсутності інших розпоряджень з материнського боку: «...всякая маєтность матерыстая безъ росправы опису

слушного отъумерлая такъ именея лежащихъ jako и рукомыхъ речей тыхъ...такъ же и внесенье матчино, которое бы ни кому не было записано то все маєть ити в ровный дель межи всихъ детей jako сыновъ такъ и дочокъ» (III, V, 14).

Як зазначає Н. П. Старченко, мати могла сама обирати спадкоємців «віна», і не конче з поміж дітей. Поруч із дотриманням закону, і рівному поділі «материзни» досить часто зустрічаються випадки запису дружиною своїх маєтків чоловіку або віддалення від спадку дочок на користь синів з виплатою дівчатам відшкодування. Попри це, право щодо «материзни» всіх дітей усвідомлювалося шляхетським соціумом досить гостро [10, с. 9].

З цього приводу О. П. Кривоший зауважує, що материзною мав право користуватися і чоловік, але вона не входила в загальнородинне майно, не розчинялося в ньому, не ділилася між членами сім'ї у випадку розлучення, а передавалося виключно по жіночій лінії і становила окремий майновий інститут. Дослідник зазначає, що згадки про існування у спільній сімейній земельній власності деякої частини, яка передавалася традиційно по жіночій лінії роду, містяться у грамотах великих і удільних князів XIV–XVI ст. [12, с. 42-43]. У історико-юридичній науці подібне твердження підтримує О. В. Лабур, зазначаючи, що в українському суспільстві діяла чітка система спадкового володіння, за якою жіноча частина населення мала право так званої «материзни» (материнське майно чи майно, яке успадковувалося по материнській лінії). Воно являло собою окремий майновий інститут, надавало жінці великої ваги у суспільстві та сприяло усвідомленню себе як повноцінної одиниці суспільства, соціально-творчу особистість [13, с. 10].

На наш погляд, закон і звичай вкладали різний юридичний зміст у поняття «материзни». Так, під «материзною» Статут розумів власність жінки, яка після її смерті могла переходити до будь-кого – чи синів, чи доньок, чи, навіть, сторонніх осіб. І, навпаки, у середовищі українського народу побутувала думка, що материнське майно повинно переходити у спадщину виключно по жіночій лінії.

Дослідниця вітчизняного звичаєвого права Івановська О. П. зазначає, що у Правобережній Україні відповідно до

Литовського Статуту зберігалось обмежене право дочок на спадщину, а основною ж спадкоємицею залишалася дружина [14, с. 74]. Н. Мірза-Авакянц також зауважувала, що постанови Литовського Статуту забезпечували вдові спадщину після смерті чоловіка [8, с. 29]. На наш погляд, з таким твердженням не зовсім можна погодитися. По-перше, вищезгадані дослідниці під спадковою частиною вдови після смерті чоловіка розуміли, ймовірно, вінову частину майна померлого чоловіка. Якщо прийняти таке твердження за основу, то дійсно дружина успадковувала власність чоловіка. По-друге, аналізуючи норми Литовського Статуту, правомірно стверджувати, що чоловік і дружина не успадковували майна одне одного без відповідних на те записів, окрім вінової частини дружини (III, V, 10, 16). Подібні постанови зустрічаються також в уставних земських грамотах Київській (1507 і 1529 рр.) та Волинській (1501 і 1509 рр.) землям [15, с.33-36, с. 64-66, с. 207-211].

Дружина після смерті чоловіка не успадковувала майна, а мала право «осести толко на вене своемъ» (III, V, 5). «Недоторканність вінової частини забезпечувалася розгалуженою системою заходів, – зауважує Н. П. Старченко, – а чоловік міг відчувувати маєтність, на якій записав дружині віно, лише за її згоди, засвідченої особисто у суді. Якщо ця умова не виконувалася, то зобов'язання по виплаті дружині вінової суми переходили до особи, яка отримувала маєтність. Таким чином, дотримувався принцип невідповідальності дружини за борги чоловіка. Контроль за недоторканністю вінової частини покладався безпосередньо на дружину та її родину. Чоловік, що не мав інших маєтків, окрім записаних дружині у віно, а також у випадку передачі маєтків дружині на підставі інших записів, прирівнювався до неосілого, «голоти» [10, с. 10-11].

Після смерті чоловіка вдова також мала право довічно користуватися («до живота») певною частиною його нерухомого майна («ровную часть маєть мети»), але розпоряджатися ним, а тим більше заповідати, права не мала (III, V, 6, 10). Чоловік лише міг записати частину свого нерухомого майна дружині, включивши її, таким чином, до кола

спадкоємців за заповітом [11, с. 426]. Так само, дружина могла записати частину або все своє майно чоловіку. Подібний акт датований квітнем 1571 р. і міститься у Архіві Південно-Західної Росії, опублікованому Тимчасовою комісією для розбору давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі [11, с. 232-233].

Із загального правила спадкування подружжя законодавець робить одне виключення. Ця норма, перш за все, стосувалася так званої власності подружжя «людей убогихъ», які при одруженні не мали у власності ніякого майна, але воно у них з'явилося протягом подружнього життя («се оба два по сполу за помощью божою доробили, albo дослужили маєтности записомъ або тестаментомъ» (III, V, 21). Таким чином, після смерті чоловіка дружина успадковувала третину майна, якщо у родині були діти («...маєть быти выделена третья часть, а детемъ властнымъ которые бы з мужомъ мела, две части»). Якщо ж останніх не було, дружина успадковувала майно у повному обсязі («...а если бы детей не было, тогда пры всей маєтности жона остати маєть...»).

За відсутності синів, дочок, їхніх нащадків і родичів родове майно та набуті маєтки переходили до близьких по чоловічій лінії. Жіноче майно, до якого входили «материзна» та маєтки, що були придбані жінкою, повинно було перейти до тих спадкоємців, які вважалися найближчими родичами по жіночій лінії: «...материстое маєть спасти на тыхъ, которые будутъ до материстого имения наблизшы по матъце...» (III, III, 17).

Якщо не було спадкоємців за законом і за заповітом, спадщина (майно) визнавалася відумерлою і переходила до державної казни (III, III, 17). Вперше у Великому князівстві Литовському таку норму було введено Статутом у редакції 1566 р.

У досліджуваний період історії значна кількість питань, пов'язаних із спадковими відносинами, регулювалися нормами звичаєвого права. За визначенням А. П. Ткача, вони були настільки досконалими і авторитетними, що їх неможливо було витіснити із системи діючого права. Це й змусило законодавця санкціонувати їх та визнати джерелом права. Тому не дивно, що справи про спадщину згідно з Статутом

повинні були розглядатися переважно на підставі норм, взятих ще з Руської Правди та звичаєвого права («звычайъ стародавнымъ») (III, III, 17) [16, с. 26-27]. Як зазначав А. Кристер, спадкове право – одна з тих царин, де право звичаєве здобуло можливість якнайширше розвинути: як відомо, загальний закон у царині селянського спадкування чинності не мав [17, с. 13].

Звичай у царині спадкового права почав формуватися ще у додержавну добу, згідно з яким власність померлого переходила до його родичів. За визначенням О. П. Івановської, тоді ж остаточно сформувалося звичаєве право спадку, який складався з дідизни (майна, нажитого дідом, успадкованого батьком), материзни (материнського віна), батьківської частини (майна, надбаного разом, сімейного) [14, с. 71]. Порядок, сформований ще у додержавну добу, знайшов своє вираження у договорах Русі з Візантією та у нормах Руської Правди. З розвитком політичних, економічних, соціальних та правових відносин у XVI – першій половині XVII ст. норми українського звичаєвого спадкового права знайшли відображення у Литовському Статуті.

У різних місцевостях України склалися різні форми успадкування майна. Це було пов'язано, на наш погляд, з різними чинниками – політичними, географічними, економічними, історичними та іншими. Розглянемо найбільш поширений спосіб успадкування власності.

Глава сім'ї, чоловік або вдова, будучи ще здоровими але вже літніми людьми, розподіляли майно між синами та дочками. Голова родини вчиняв заповіт (тестамент, духівницю): запрошував у хату свідків, найперше сусідів, і проголошував у їх присутності свою волю. Коли ж він не склав духівниці, то спадкоємці ділилися майном у присутності свідків. Інколи спадок розподілявся вже при одруженні синів та дочок, був частиною весільного віна. Якщо у родині були сини, то спадкове право власності, зазвичай, умовно не поширювалося на дочок, так як фактично воно реалізовувалося через виділення частки батьківського майна у вигляді посагу, а також через отримання материзни [14, с. 71, 73].

По материнській лінії успадкування відбувалося за таким принципом: майно переходило у власність дочок, коли материзну

складали жіночі речі. Якщо ж крім речей материзну складало інше майно (земельний наділ, худоба), то така спадщина розподілялася порівну між синами та дочками [14, с. 71]. На наш погляд, материзна, будучи специфічною юридичною конструкцією українського звичаєвого права, передавалася виключно по жіночій лінії. Дідизна залишалася тому спадкоємцеві, при якому доживали віку батьки (зазвичай, при наймолодшому синові). Стосовно загального порядку спадкування майна І. Ю. Черкаський зазначав, що «в українському праві помічається напрям зрівняти дочок з синами» [18, с. 20].

Отже, у середовищі українського народу згідно норм звичаєвого права жінка будь-якого суспільного прошарку могла бути як спадкодавцем, так і спадкоємцем. Вона не усувалася від спадщини батьківського та материнського майна, а у деяких випадках мала навіть більше спадкових прав, ніж чоловік.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. жінка могла успадковувати власність за заповітом, за законом та на основі звичаю. Законодавчі акти періоду, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої розрізняли успадкування батьківського та материнського майна.

2. Законодавчі акти періоду другої половини XIV – першої половини XVII ст. закріплювали за дівчиною величину спадку після батька у розмірі четвертої частини всього його майна. Ця частина ділилася пропорційно до числа дочок у родині. Частина успадкованого батьківського майна ототожнювалася з посагом, так як передача дівчині її частини спадку («виправи») пов'язувалася переважно не з досягненням нею повноліття, а з моментом одруження.

3. Материнське майно («материзну») доньки успадковували без жодних обмежень. Закон і звичай вкладали різний юридичний зміст у поняття «материзни». Так, під «материзною» Литовський Статут розумів власність жінки, яка після її смерті могла переходити до будь-кого – чи синів, чи доньок, чи, навіть, сторонніх осіб. І, навпаки, у середовищі українського народу побутовала думка, що материнське майно

повинно переходити у спадщину виключно по жіночій лінії.

Таким чином, протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. із розвитком суспільних відносин, державно-правових інститутів відбувався постійний розвиток

цивільно-правового становища жінки в Україні. Впродовж досліджуваного періоду жінки будь-яких суспільних верств виступали суб'єктами цивільно-правових відносин, були правоздатними і дієздатними особами.

Список використаних джерел:

1. Аналіз артикулів трьох редакцій Литовського Статуту проводиться за текстами, опублікованими у виданні «Временникъ Императоркаго Московскаго общества Истории и Древностей Россійскихъ» (I редакція – у кн. 18 за 1854 р., II ред. – у кн. 23 за 1855 р., III редакція – у кн. 19 за 1854 р.).
2. Історія українського права: Посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К. : Грамота, 2010. – 336 с.
3. Історія українського права. Навчальний посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / за ред. О. О. Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
4. Нелін О. І. До питання спадкового права за Статутом Великого князівства Литовського / О. І. Нелін // Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 13. – С. 48-52.
5. Бершадскій С. О наследованіи въ выморочныхъ имуществахъ по Литовскому праву / С. Бершадский // Журналъ Министерства Народнаго Просвещенія. – 1892. – № 11. – С. 1 - 44.
6. Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф. Леонтович // Журналъ Министерства Народнаго Просвещенія. – 1908. – № 5. – С. 136 - 167.
7. Сурилов А. В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского. Лекция для студентов юридического факультета КГУ / А. В. Сурилов. – Кишинев, 1961. – 22 с.
8. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI – XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава: Друкарня «Печатне діло», 1920. – 93 с.
9. Новицький І. Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV – XVIII вв. / Іван Новицький // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV – XVIII в. / Руська історична бібліотека. Видає наукове товариство імені Шевченка. Том XXI. – Львів: з друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1901. – Ч. 1. – 1901. – 173 с.
10. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. П. Старченко ; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 19 с.
11. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. – Кіевъ, 1859-1914. – Часть восьмая, томъ III. Акты о брачномъ праве и семейномъ быте въ Юго-западной Руси в XVI – XVII вв.: Типографія Императорскаго Университета св. Владиміра, 1909. – 708 с.
12. Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. / Олександр Петрович Кривоший. – Запоріжжя : Поліграф, 2001. – 96 с.
13. Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI - XVIII ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Лабур ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — 16 с.
14. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Навчальний посібник / Олена Петрівна Івановська. – К. : ТОВ «УВПК «Екс об», 2002. – 264 с.
15. Акты, относящіеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб. 1846-1853. – Томъ второй. 1506-1544.: Въ Типографіи Второго отделенія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1848. – 419 с.
16. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1968. – 166 с.

17. Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині / А. Е. Кристер // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / за ред. проф. А. Е. Кристера. – Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1925. – С. 13-17.

18. Черкаський І. Спадщина в українському праві звичайовому / Іринарх Черкаський // Часопис правнича. – 1899. – № IX. – 66 с.